

M
Middel euewse maer

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

JULIA C. SZIRMAI

Een Shylock-episode in twee Oudfranse Bijbelteksten uit de dertiende eeuw

Er bestaat een curieus verband tussen twee dertiende-eeuwse Oudfranse Bijbelteksten: ze bevatten beide een Shylock-episode, beroemd geworden door *The Merchant of Venice* (1596-1598) van Shakespeare. Dit toneelstuk handelt over een pact tussen een Jood (Shylock) en een christen. De Jood leent de christen geld. Als deze de lening niet op tijd kan terugbetalen, is hij de Jood een pond van zijn eigen vlees schuldig. De christen kan zijn schuld niet op tijd voldoen. De bepaling van de rechter aan wie het conflict wordt voorgelegd, dat er geen bloed mag vloeien bij de ‘aflossing’, redt de christen het leven.

Shakespeare putte voor zijn toneelstuk *The Merchant of Venice* uit middeleeuwse bronnen zoals de *Dolopathos* (voor 1200), de *Cursor Mundi* (veertiende eeuw, waarover later meer) en *Il Peccorone* van Giovanni Fiorentino (1378). De Shylock-episode in Oudfranse teksten, de *Bible anonyme* (Parijs, BnF, fr. 763, tweede helft dertiende eeuw) en de *Bible des sept estaz du monde* van Geufroi de Paris uit 1243 (Parijs, BnF, fr. 1526), is echter niet opgemerkt door de Shakespeare-onderzoekers.¹

De *Bible anonyme* is een bewerking van de eerste vijf Bijbelboeken van het Oude Testament. Die worden gevolgd door een vrij complete versie van de zogenaamde Kruishoutlegende: daarin wordt verteld waar het hout vandaan komt waaraan Christus gekruisigd werd. Daarop volgt de Passie van Onze Heer en de ontdekking van het Kruishout door de heilige Helena, de moeder van keizer Constantijn de Grote. De *Bible des sept estaz du monde* van Geufroi de Paris is een compilatie, verdeeld in zeven boeken: Proloog, Oude Testament, Nieuwe Testament, Paulus in de hel, Vagevuur, Lot van de mens, Eind der tijden en Antichrist, Laatste Oordeel. Beide teksten maken gebruik van een veelvoud aan patristieke en apocriefe bronnen, waaronder de Kruishoutlegende.

De Shylock-episode

De Bijbels in kwestie hebben apocriefe details met elkaar gemeen en bevatten, interessant genoeg, beide ook een Shylock-episode die niet voorkomt in andere Oudfranse Bijbeladaptaties. De episode in de Bible van Geufroi de Paris werd eerder gesignaleerd, maar niemand heeft ooit opgemerkt dat de Bible *anonyme* eenzelfde verhaal bevat.² In de Bible van Geufroi speelt het verhaal zich af nadat Jezus het verraad van een van zijn discipelen (Judas, volgens Geufroi) aangekondigd heeft: Een rijk man, in armoede vervallen, leent geld van Judas die, volgens de tekst, een grote woekeraar is. Volgens het contract mag Judas, als het geld niet wordt terugbetaald na een bepaalde periode, een willekeurig lichaamsdeel van de schuldenaar afsnijden. Op de afgesproken dag vraagt de arme man om uitstel, maar Judas geeft niet toe. De man wendt zich tot Jezus die Judas verplicht van zijn recht af te zien. Judas zweert wraak te nemen op zijn meester en, zegt de tekst, daarna verried hij Jezus.

Deze episode wordt niet vermeld in de gedetailleerde ‘Inhoudsopgave met samenvatting’ van Geufroi aan het begin van zijn tekst. Het lijkt erop dat de auteur in eerste instantie niet de bedoeling had dit verhaal op te nemen. In de Bible *anonyme* is de Shylock-episode geïncorporeerd in de legende van de ontdekking van het heilig Kruis door Helena. Volgens het gebruikelijke apocriefe verhaal vindt Helena het Kruis na een Jood (Judas) met de dood bedreigd te hebben. Nadat het Kruis gevonden is, bekeert de Jood zich tot het christendom.³

De Shylock-episode in de Bible *anonyme* is een unieke toevoeging binnen de versies van de Kruishoutlegende.⁴ De auteur van deze tekst vertelt dat Helena een christelijke goudsmid in dienst heeft die honderd duiten leent van een Jood, waarbij bepaald wordt dat de christen, wanneer hij het geld niet op tijd kan terugbetalen, zijn lichaam moet uitleveren aan de Jood – in wezen zijn gewicht in goud. Bensillas, een van de twee boodschappers die Helena vergezellen, wordt aangewezen als rechter en vraagt de Jood hoe hij het lichaam van de christen wil ‘ontleden’. De Jood antwoordt dat hij diens ogen, handen, tong en neus zal afsnijden tot hij zijn geld heeft. De rechter staat dit toe, maar niet dat ook het bloed van de christen vloeit: dat heeft de christen immers niet beleend. Tot zover het klassieke Shylock-verhaal. De Jood in de Bible *anonyme* vervloekt het ‘Romeinse recht’. Daarop gebieden de rechters hem zijn hele bezit over te dragen aan Helena. Verontwaardigd roept de Jood uit dat hij dan nog liever aanwijst waar het heilig Kruis zich bevindt! Op straffe van ophanging toont de Jood Helena die plaats.

Het ‘pact van het vlees’

Het verhaal van het ‘pact van het vlees’ dat wereldberoemd is geworden door *The Merchant of Venice* verschijnt voor het eerst in Europa in de *Dolopathos sive De Rege et Septem Sapientibus* (Dolopathos of over de koning en de zeven wijzen).⁵ Die tekst werd geschreven door Johannis de Alta Silva, waarschijnlijk voor 1200. In het begin van de dertiende eeuw verscheen daarvan een Franse vertaling: *Li Romans de Dolopathos* door Herbers.⁶

Volgens Cardozo is de *Dolopathos* ‘not only the oldest known ancestor of the *Merchant of Venice*, but also [...] the earliest recorded story of a *Flesh-Bond*’.⁷ De *Dolopathos* maakt deel uit van de verhalencyclus van de *Sept Sages* die in een oosterse en een westerse versie is overgeleverd. Mussafia onderscheidt twee groepen: de *Historia septem sapientum* (in de westerse versies ook wel de *Roman des sept Sages* genoemd) en de *Dolopathos* van Herbers. Beide groepen worden voortdurend door elkaar gehaald.⁸

AFB. 1 Glasraam in de kathedraal van Chartres uit ca. 1215–1225 met Joodse man die geld uitleent aan een christen die zweert bij een afbeelding van Sint Nicolaas dat hij het zal terugbetalen. Uit raam met de legende van Sint Nicolaas. Uit: Sara Lipton, *Dark Mirror: the medieval origins of anti-Jewish iconography* (New York 2014) afb. 22 op p. 154.

Het narratieve schema van de *Roman des Sept Sages* is het volgende: De tweede vrouw van een koning is verliefd op diens zoon, wiens opvoeding de koning heeft toevertrouwd aan zeven wijzen. De prins wijst zijn stiefmoeder af. De wijzen lezen in de sterren dat de jongeman acht dagen moet zwijgen. Wanneer zijn stiefmoeder hem van verkrachting beschuldigt, kan hij zich dan ook niet verdedigen. De koning veroordeelt hem ter dood. De wijzen verkrijgen uitstel van executie door elk een verhaal te vertellen dat de kwaadaardigheid van vrouwen illustreert. Op elk van de verhalen reageert de stiefmoeder met een verhaal over inhalige erfgenamen. Op de achtste dag kan de prins zich vrijpleiten en wordt de koningin gedood.

Het verhaal van een van de wijzen, waarin een Shylock-episode voorkomt en dat de titel ‘creditor’ heeft, is alleen te vinden in de *Dolopathos*.⁹ Dit verhaal gaat als volgt: De dochter van een rijk man vraagt honderd ‘marcs’ aan eenieder die met haar wil vrijen. Slaagt een pretendent daarin, dan trouwt ze met hem. Een betoverde veer onder haar kussen maakt echter dat de minnaars onmiddellijk in slaap vallen. Een arme jongeling die de proef wil ondergaan, leent daartoe geld (ook bij Shakespeare komt een dergelijke proef voor). In het contract wordt vastgelegd dat als de jongeman zijn schuld niet op tijd kan inlossen, de geldschieder het gewicht van de honderd ‘marcs’ van zijn vlees en botten mag nemen. De jongeman doorstaat de proef, trouwt en vergeet de gestelde termijn. De geldschieder eist dan het verschuldigde op. De vrouw van de jongeman, verkleed als rechter, zegt dat de schuldeiser mag nemen wat hij wil,

maar ‘niet meer en niet minder’ en zonder bloed te vergieten (ook bij Shakespeare verkleedt Portia zich als de rechter Balthazar). Daarop trekt de schuldeiser zich terug.

Vergelijking van dit verhaal met de episode uit de *Bible anonyme* laat zien dat het in beide gevallen gaat om een pact, gesloten tussen een schuldeiser (anoniem in de Dolopathos, Jood in onze tekst) en een schuldenaar die zich verplicht met een deel van zijn vlees te betalen als hij zijn schuld niet op tijd kan terugbetalen. De som waarvan sprake is bedraagt honderd zilveren ‘marcs’ in de Dolopathos en honderd stuivers in de *Bible anonyme*. Het ‘Romeins recht’ waarvan sprake is in onze tekst, is waarschijnlijk een allusie op de wet van de Twaalf Tafels (Rome, 450 voor Chr.), die door diverse auteurs in verband is gebracht met het Shylock-verhaal.¹⁰ De clausule in die wet, dat er ‘niet meer en niet minder’ gesneden mag worden is, volgens Cardozo, de oudste oplossing van het proces in de verhalen van het ‘pact van het vlees’. We vinden deze terug in de Dolopathos, waar een andere voorwaarde, en dat is nieuw, verbonden wordt aan de eerste: er mag geen bloed vloeien, de oplossing die de christen in de *Bible anonyme* het leven redt.¹¹

Hoewel het verhaal ‘creditor’ niet voorkomt in de *Roman des Sept Sages*, is het curieus dat de auteur van de *Bible anonyme* twee rechters opvoert die de naam dragen van twee wijzen in deze *Roman*: Bencillas et Ausire. De wijzen in de *Romans de Dolopathos* hebben echter geen naam.¹² Een eeuw later verschijnt het thema van het ‘pact van het vlees’ in de *Gesta Romanorum* (Daden van de Romeinen) waarin, net als in de Dolopathos, de Shylock-episode gekoppeld wordt aan een liefdesgeschiedenis.¹³ In de *Gesta*, evenals in de *Bible anonyme*, is het enige beletsel voor de uitvoering van de Wet het verbod het bloed te laten vloeien van de schuldenaar.¹⁴ De bron van het verhaal ‘creditor’ is tot op heden niet gevonden.¹⁵

AFB. 2 Joodse man leent geld aan een christelijke koopman. Alfonso X van Castilië, *Cantigas de Santa Maria*, handschrift uit Castilië, tweede helft dertiende eeuw (Madrid, El Escorial, San Lorenzo de El Escorial T.I.1, fol. 38v onderin). Uit de facsimile editie (Madrid 1979).

Functie van de Shylock-episode in beide bijbels

Het is niet alleen opmerkelijk dat beide bijbels een Shylock-episode bevatten; even opmerkelijk is dat er meer verschillen dan overeenkomsten bestaan tussen de beide versies. De auteurs hebben dus niet van elkaar ‘geleend’. In de *Bible anonyme* is de schuldenaar een christen (goudsmid), in de *Bible van Geufroi* een verarmde edelman. De schuldeiser in de eerste tekst is een anonieme Jood, in de tweede de apostel Judas Iskariot. De anonieme auteur preciseert de schuld: honderd stuivers, Geufroi spreekt enkel van ‘deniers’ (duiten). Het contract in de *Bible anonyme* stipuleert dat de christen de Jood al zijn vlees schuldig is; in de *Bible van Geufroi* mag Judas een ledemaat naar keuze afsnijden. Toch verklaart in de *Bible anonyme* de Jood aan Bensillas dat hij de goudsmid zal ‘ontleden’ door hem ogen, handen, tong en neus af te snijden.

De uitkomst van de hele zaak, verschillend in beide teksten, staat uiteraard in verband met de functie daarvan in de context van de respectievelijke bijbels. De auteur van de *Bible anonyme* heeft op slimme wijze bestaansrecht gegeven aan de Shylock-episode omdat het immers de woede van de Jood is ten aanzien van zijn rechters die de vondst van het heilig Kruis teweegbrengt. Een en ander ligt wat gecompliceerder in de *Bible van Geufroi*: de compiler legt geen direct verband tussen wat vooraf gaat aan, en wat volgt op de Shylock-episode (de Transfiguratie van Christus). De teleurstelling en woede van Judas nadat hij zijn slachtoffer heeft moeten laten gaan, zetten hem ertoe aan om Christus te verraden. Maar even later herneemt Geufroi het kanonieke verhaal van de zalving door Maria Magdalena, die Judas ertoe brengt Jezus uit te leveren aan de Farizeeërs. Is de episode een herinnering aan de reprimande van Jezus aan Simon, na de voetwassing, waarin Jezus de parabel van de genadige schuldeiser vertelt? In Lucas 7,41 vergelijkt Jezus de dankbaarheid van een schuldenaar wiens schuld hem kwijtscholden werd met de liefde van de vrouw die met haar tranen Jezus’ voeten waste, hetgeen Simon verkwisting vond.

We vinden de details van Judas’ leven in veel vroeg-christelijke en populaire teksten, vooral in de *Passions* en *Mystères*, waarin Judas wordt gekwalificeerd als vrek, verrader, woekeraar en dief.¹⁶ Geen van deze teksten echter, net zomin als auteurs van andere religieuze teksten, geven voorbeelden van woekerpraktijken van Judas zoals in de *Bible van Geufroi de Paris*. Bovendien brengt in al deze teksten de zalving van Maria Magdalena het verraad van Judas teweeg, verraad dat dus in de *Bible van Geufroi* dubbel wordt gemotiveerd door de Shylock-episode.

Wat is nu de functie van de Shylock-episode bij Geufroi de Paris? Zoals we geconstateerd hebben, dient de episode in de *Bible anonyme*, ingevoegd in de Kruishoutlegende, een doel: de Joodse woekeraar toont keizerin Helena de plaats van het ware Kruis. In de *Bible van Geufroi* is de episode echter overbodig. De beslissing van Judas om Christus te verraden wordt veroorzaakt door de schrobbering van Jezus die later verklaard wordt door Judas’ woede over het door Maria Magdalena verspilde geld aan de zalving. Dient deze episode enkel om de nadruk te leggen op het slechte karakter van Judas? Aangezien in het (enig overgeleverde) handschrift, het verhaal is ingebed tussen twee blanco ruimtes, lijkt het hier te gaan om een interpolatie.

Het is verleidelijk om te geloven in een gemeenschappelijke bron voor deze bijbels die beide een Shylock-episode bevatten, en die niet voorkomt in andere Oudfranse Bijbeladaptaties. Toch bestaat er geen werkelijk verband tussen de beide verhalen: het ene dient als middel om het ware Kruis te vinden (*Bible anonyme*), het ande-

re om een bijkomend motief te geven voor het verraad van Judas (Bible van Geufroi). Er lijkt dus toch sprake te zijn van verschillende bronnen.

Besluit

De onderzoekers van de bronnen van *The Merchant of Venice* van Shakespeare hebben een eerste attestatie van het ‘pact van het vlees’ gevonden in de *Dolopathos*, vervolgens in de *Gesta Romanorum*, en tenslotte in de *Cursor Mundi*, een Middelenegels bijbelgedicht uit de veertiende eeuw.¹⁷ Ze noemen slechts latere bronnen als *Il Peccorone* van Giovanni Fiorentino (1378) en *The Jew of Malta* (Marlowe, circa 1592). Voor zover we weten heeft geen van deze onderzoekers de Shylock-episode in de *Bible anonyme* en in de *Bible van Geufroi de Paris* opgemerkt.¹⁸ We hebben dus nu twee attestaties uit de dertiende eeuw die we binnen het bronnenonderzoek van *The Merchant of Venice* moeten zien als een intermediaire etappe tussen de *Dolopathos* en de *Gesta Romanorum*.

De vraag blijft waar de beide auteurs van de bijbels hun verhaal hebben gevonden. Hoewel we voor de *Bible anonyme* overeenkomsten kunnen vaststellen met de *Dolopathos* en de *Roman des Sept Sages*, blijft de bron van de episode in de *Bible van Geufroi*, een echte compiler, nog steeds raadselachtig.¹⁹

NOTEN

- 1 La Bible anonyme du Ms Paris, BnF fr. 763, édition critique, ed. J.C. Szirmai (Amsterdam 1985). Geufroi de Paris, *La Bible des sept estaz du monde*, editie in voorbereiding door J.C. Szirmai en J. Hulleman. *Shakespeare: The Merchant of Venice*, ed. J. Drakakis (Londen 2013).
- 2 J. Bonnard, *Les traductions de la Bible en vers français au Moyen Âge* (Parijs 1884) 47-48, vergelijk P. Meyer, ‘Notice sur la Bible de Geufroi de Paris’, in: *Notices et extraits XXXIX* (1908) 255-522 en J. Morey, ‘Petrus Comestor, Biblical Paraphrase and the Medieval Popular Bible’, *Speculum* 68 (1993) 20. A.S. Napier, *History of the Holy Rood-Tree*, EETS OS 103 (Londen 1894) xxix-xxx, die het verband met de Bible van Geufroi niet heeft opgemerkt, schrijft de episode toe aan de auteur van de *Bible anonyme* (p. xlv).
- 3 Vergelijk *The Old English Finding of the True Cross*, ed. M.-C. Bodden (Cambridge 1987) 24-27. Vergelijk R. Morris, *Legends of the Holy Rood. Symbols of the Passion and Cross-poems in Old English of the 11th, 14th and 15th centuries*, EETS OS 46 (Londen 1871), in herdruk (2010) xxi-xxv.
- 4 Szirmai (zie noot 1), 68 en volgende. Vergelijk Napier (zie noot 2) xxix-xxx, en xlv.
- 5 F.C. Tubach, *Index exemplorum, A Handbook of Medieval Religious Tales* (Helsinki 1969), no. 4357 en Stith Thompson, *Motif Index of Folk-literature* (Kopenhagen 1955-1958) *Type 890, citeren slechts teksten later in datum dan onze Bibles.
- 6 *Historia Septem sapientibus*, ed. A. Hilka (Heidelberg 1912). Herbers, *Li romans de Dolopathos*, ed. Ch. Brunet en A. de Montaiglon (Parijs 1856). Zie ook J. Lopes Cardozo, *The contemporary Jew in the Elizabethan Drama* (Amsterdam 1925) 248, 267.
- 7 Cardozo (zie noot 6) 267.
- 8 A. Mussafia, *Über die Quelle des Altfranzösischen Dolopathos* (Wenen 1865) 3, xiiij en volgende. Vergelijk M.-A. Polo de Beaulieu, *Éducation, prédication et cultures au Moyen Âge, Essai sur Jean Gobi le Jeune* (Lyon 1999) 231-232.
- 9 Szirmai (zie noot 1) 68-69.
- 10 R. Düll, *Das Zwölftafelgesetz. Texte, Übersetzungen und Erläuterungen* (München 1959) 30-32. Vergelijk Szirmai (zie noot 1) 82, noot 57.
- 11 Cardozo (zie noot 6) 243 en 283.
- 12 Cardozo (zie noot 6) 269, noot 1 en Polo de Beaulieu (zie noot 8) 213-232.
- 13 H. Oesterly (ed.), *Gesta Romanorum* (Berlijn 1872) cap. 168 (‘De Lucii filia et milite’).

- 14 In de Dolopathos en in Il Peccorone van Giovanni Fiorentino wordt dit verbod vergezeld van de stipulatie niet 'meer of minder' te snijden.
- 15 Cardozo (zie noot 6) 281.
- 16 H. Maccoby, *Judas Iscariot and the myth of Jewish evil* (Londen 1992) 107. Jean Michel, *Le Mystère de la Passion*, ed. Omer Jodogne (Gembloux 1959); vergelijk *Le Livre de la Passion*, ed. G. Frank, CFMA 64 (Parijs 1930) v. 307.
- 17 *Cursor Mundi*, ed. R. Morris, EETS O.S. (Oxford 1874-93), 66. Cardozo (zie noot 6) 248 en hoofdstuk VIII. Vergelijk H. Sinsheimer, *Shylock – The History of a Character* (New York 1947), herdruk (2010) 71-75; vergelijk A. Maillard, 'Shakespeare's Sources for the Merchant of Venice', Shakespeare Online: http://www.shakespeare-online.com/sources/merchant_sources.html (gezien op 2 januari 2019). Vergelijk Szirmai (zie noot 1) 68.
- 18 Zie Drakakis (zie noot 1).
- 19 Szirmai (zie noot 1); vergelijk Napier (zie noot 2) xxiii en volgende. W. Meyer, *Die Geschichte des Kreuzholzes vor Christus*, in: *Abhandlungen der Kön. Bayer Akademie der Wissenschaften XVI* (München 1882) 101-166. Ook Morris (zie noot 3) is hiervan niet op de hoogte. J. Thompson, *The Cursor Mundi: Poem, Texts and Contexts* (Oxford 1998), die een grondige analyse van de ontleningen van de *Cursor Mundi* aan de *Bible anonyme* heeft gemaakt, zwijgt over de Shylock-episode.

RECTIFICATIE

Helaas is de laatste noot weggefallen in het artikel van Julia C. Szirmai ('Een Shylock-episode in twee Oudfranse Bijbelteksten uit de dertiende eeuw') in aflevering 1 van deze jaargang. Daarin had moeten staan:

Een uitgebreide versie van dit artikel is te vinden in J.C. Szirmai, 'Un épisode "Shylock" dans la Bible anonyme (BNF fr. 763) et dans la Bible des sept estaz du monde de Geufroi de Paris (BNF fr. 1526)'. In: V. Ferrer en J-R. Valette (red.), *Écrire la Bible en français au Moyen Âge et à la Renaissance* (Genève 2017) 105-119.

Het ontstaan van het graafschap Holland. Holland, historisch tijdschrift 50 (2018) 4. Redactie Henk Looijesteijn e.a., 120 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 378 2, €10,-

In 1018 verstevigde de 'West-Friese' graaf Dirk III zijn onafhankelijke positie door een leger van keizer en bisschop bij Vlaardingen te verslaan. Deze gebeurtenis wordt gezien als de start van een onafhankelijk graafschap Holland. Dit themanummer beschrijft de geschiedenis van het graafschap vanuit een multidisciplinair perspectief.

Elizabeth den Hartog, **Een spoor van vernieling.** Het Noord-Nederlandse katholieke kerkinterieur voor, tijdens en na de Beeldenstorm. (ZPR 39), 104 blz., ingenaaid, geïllustreerd (kleur), ISBN 978 90 8704 773 3, €15,-

De populaire gedachte tijdens de Beeldenstorm overal beelden kapot werden geslagen is niet juist. Het verdwijnen van de katholieke kerkinterieurs was een langdurig proces. Elizabeth den Hartog laat zien wat er tijdens de beeldenstormen en Reformatie uit de kerken verdween, wat bewaard bleef en welke keuzes daaraan ten grondslag lagen.

A.G.J. van Doornmalen, **De Herlaars in het Midden-Nederlands rivierengebied (ca. 1075-1400).** (MSB 170), 439 blz., ingenaaid, geïllustreerd, ISBN 978 90 8704 727 6, €39,-

Het imposante kasteel Ammersoyen voldoet geheel aan het klassieke beeld van een burcht: vierkant met op elke hoek een (ronde) toren. Onderzoek naar de genealogie van de Herlaars, hun huizen en andere bezittingen toont aan dat zij een groot sociaaleconomisch vermogen bezaten en een telg uit deze familie de bouwheer moet zijn geweest.

UITGEVERIJ VERLOREN

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
tel. 035-6859856, bestel@verloren.nl
Verzending binnen Nederland is gratis